

J. A. Comenius intő szavai a magyarsághoz

(Születésének 430. évfordulójára)

Egy írónak nem ildomos saját könyvéről írnia, de most mégis megteszem. Teszem ezt azért, mert a könyv arról a nagy pedagógusról és reformátorról szól, akinek méltatására a 2020-as év kifejezett ürügyet adott, hiszen ekkor emlékeztünk volna halálának 350. évfordulójára.¹ Sajnos, a járványhelyzet miatt a megemlékezések elmaradtak. Pedig a „*nemzetek tanítómestere*”, Johannes Amos Comenius megérdemelte volna a megemlékezést. Az említett évfordulón végigböngésztem az online térben megjelent tartalmakat. A Kárpát-medence területén, beleértve a Felvidéket, több magyar intézmény viseli Comenius nevét. Sajnos, halála kerek évfordulóján egyiknek sem jutott eszébe névadója. Azt, hogy a könyvem megjelenését éppen erre az évfordulóra időzítettem, mégsem bánom. Hiszen főszereplőjének gondolatai talán sosem veszítik el időszerűségüket, nem beszélve arról, hogy néhány nap múlva újra itt a lehetőség, hogy megemlékezzünk róla, hiszen március 28-án ünnepeljük születésének 430. évfordulóját. De nem a könyvről szeretnék írni, hanem az egyik fejezetének újrágondolásáról. Így aztán rákényszerültem, hogy átlapozzam a saját könyvemet.

Ha valaki ismeri Comeniust, akkor inkább a pedagógiai munkásságára gondol, már kevésbé mint filozófusra, és egyáltalán nem arra a gondolkodóra, akit a szociológia egyik előfutárának tekinthetünk. A szociológia mint tudomány csaknem 170 évvel a halála után jött létre, de az egyik rövid írásában, amely sokak számára teljesen ismeretlen, a *Gentis felicitasban*, a *Nemzet boldogságában*² Comenius olyan szociológiai precizitással elemzi az akkori magyarság lelki állapotát

– erényeivel, hiányaival –, hogy szinte ráta-pint a 21. századi magyarság lelki válságának pulzusára.

A Habsburgok uralomra jutásával mind Magyarország, mind Csehország elvesztette önállóságát, és egy nagy közép-európai birodalom részévé vált. Ez a birodalom saját tulajdonaként rendelkezett az alárendelt országokkal és tartományokkal. Az idegen dinasztia uralma nem a nemzeti fejlődés előmozdítójává, hanem fékező tényezőjévé vált. Bár Róma ekkor már nem egyedül uralta a keresztény világot, a Habsburgok egyházpolitikája egyértelműen a római pápákra támaszkodott. A jó szándékú, elfojtott reformterekvések hamar váltak eretnekségekké. Mivel a Habsburgok saját hatalmukat a reformációban és a protestantizmusban veszélyeztetve látták, az elsődleges feladatuknak tekintették ezeknek a mozgalmaknak a megtörését. Ezt könnyörtelenül meg is valósították. Emiatt kellett a Cseh- és Morvaországban élő nem katolikusoknak elhagyniuk hazájukat, emiatt kényszerült számkivettségbe Comenius is.

Comenius Sárospatakra érkezését viszonytárgyos események sorozata előzte meg. A meghívása sem volt olyan egyértelmű, ahogy ezt gondolnánk. Hiszen azt már egyszer elutasította, amikor I. Rákóczi György meghívta őt a gyulafehérvári iskola élére. Pedig I. Rákóczi György annak ellenére, hogy óvatos és körültekintő volt, kinyújthatta volna kezét a királyi korona után, amivel Közép-Európa erőviszonyai bizonyára megváltoztak volna. A korona után nyúlt kezét azonban idejekorán (és talán felesége, Lorántffy Zsuzsanna figyelmeztetésére) visszahúzta. Nem sokára, 1648-ban, 55 éves korában meghalt.

¹ Csámpai Ottó: *Comenius újrafelfedezése*. Heraldika Kiadó, Budapest, 2020, 160 oldal

² Ennek legutóbbi kiadása 1962-ben jelent meg Kováts Gyula fordításában. Lásd: Comenius Johannes Amos: *A nemzet boldogsága tükröképpen bemutatva, akik meg akarják tudni, boldogok-e, és miképpen lehetnek azzá. Rákóczi Györgynek, Erdély fenséges fejedelmének ajánlva*. In: *Comenius Magyarországon – Comenius Sárospatakon írt műveiből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962, 353–383. old. Könyvünkben az eredeti latin szöveggel egybevetve ezt kritikai szemléletnek vetettük alá.

Comenius 1650-ben bár egyfelől kapott egy udvarias meghívást Lorántffy Zsuzsannától, másfelől inkább kényszerből utazott oda.³ Hiszen csalódott mind az angolokban, mind a svédekben, akiknek Csehország Habsburg-uralom alóli felszabadítása nem volt időszerű feladat, s így egyetlen reménye maradt, a fejedelmi Erdély. Bár pedagógiai és tudományos tevékenysége Sárospatakon nagyon gazdag volt, politikai számításai nem teljesültek. I. Rákóczi György fia, a tehetséges Zsigmond idő előtt meghalt. Comenius számára a remény így aztán Zsigmond bátyja, II. Rákóczi György maradt, aki azonban nemcsak hogy felületes, de becsvágyó is volt. Európa nagypolitikájának szereplője akart lenni, de ez lett a veszte. Hiába kérte őt Comenius, hogy álljon a Habsburg-ellenes mozgalom élére, és szabadítsa fel hazáját, emellett Csehországot is, Rákóczi nem a Habsburgok ellen indított függetlenségi harcot, hanem a lengyel királyi trón megszerzését választotta. Lengyelországi vállalkozása azonban kudarcra végződött, az erdélyi sereg elpusztult, vagy tatár fogságba esett. A hadjárat miatt feldühödött török pedig módszeresen elpusztította a katonaság nélkül maradt Erdélyt. Néhány év alatt tönkrement a virágzó fejedelemség. Legfontosabb határvárai török vagy német kézre kerültek. A kifosztott Erdélybe a szultán nevezett ki fejedelmet, a tehetetlen Apafi Mihályt.

Ezt azonban Comenius még nem sejtette. Bízott a Rákóczi család küldetésében, amelybe beleszötte saját elképzeléseit is Csehország felszabadításával kapcsolatban.

Sárospatak az Erdély és Lengyelország közötti területnek csaknem a középpontjában fekszik. Abban az időben aránylag nagy gazdasági szereppel és súllyal rendelkezett, hiszen a környék ismert volt szarvasmarha-, gabona- és bőrkereskedelméről, nem beszélve a minőségi boráról. Ebbe a városba érkezett Comenius Lorántffy Zsuzsannához, hogy felmérje a helyzetet. Kidolgozott egy tervezetet az iskola megreformálására, és az ősz folyamán véglegesen átköltözött Patakra, azzal az eltökélt szándékkal, hogy megvalósítja a régi álmát is, és panszofista iskolát alapít. A következő évben családja is csatlakozott hozzá.

Pataki tartózkodása alatt behatóan foglalkozott az iskolával, a tanítással, nyomdát alapított, de szeme előtt a Habsburg-uralom felszámolása lebegett. Nem sikerült azonban Lorántffy Zsuzsannát meggyőznie, hogy fiát, Györgyöt rávegye egy Habsburg-ellenes háborúra. Valószínűleg ez lehetett az elsődleges célja a *Gentis felicitas* megírásának és közzétételének, amelyet politikai röpirat helyett az uralkodónak szóló beadványként fogalmazott meg.

A beadványt Comenius legkorábban 1654-ben írhatta, és 1659-ben nyomtatták ki Nagyváradon, emellett bizonyos jelek arra utalnak, hogy talán Amszterdamban látott napvilágot.⁴

A beadvány tartalmához hozzátartozik, hogy Comenius rövid erdélyi tartózkodása alatt nagyon behatóan figyelte és elemezte nemcsak a politikai viszonyokat, hanem a gazdasági és kulturális életet is. A Magyarországon uralkodó viszonyokról csak akkor és úgy nyilatkozott, ha rendelkezett összehasonlítási lehetőséggel. Ez pedig nem volt más, mint hazája, Csehország és Hollandia, amely látványos módon elindult a kapitalizmus útján. A négyéves tartózkodása idején Sárospatakon, illetve Erdély és Magyarország területén valóban volt lehetősége a társadalmi környezet beható vizsgálatára. A beadvány szövegének tartalmi elemzése azt bizonyítja, hogy ismerte az angol, holland és lengyel nemzetgazdasági és állampolitikai elméleteket, megismerkedett Zrínyi Miklós felszabadító mozgalmával és az erdélyi puritánusok törekvéseivel is. Ezért gondolta, hogy az eszmeisége csak akkor valósulhat meg, ha az egyes nemzetek lerázzák magukról az elnyomás béklyóit, és elérnek egy bizonyos civilizációs szintet. Bár a beadványt II. Rákóczi Györgynek mint Erdély fejedelmének címezte, a szövegben mégis mindig Magyarországról ír, az összmagyar viszonyokat taglalja. Ezzel is ki akarta fejezni hódolatát Rákóczi Györgynek mint Magyarország jövőbeli uralkodójának.

Comenius valójában II. Rákóczi György megnyerésére törekedett a *Gentis felicitasszal*, de ebben sok olyan elemet is találunk, amely gondolkodóba ejthetné korunk szakembereit és politikusait is. A benne foglalt gondolatok gazdagítják Come-

³ Erről bővebben: Péter Katalin: *Comenius és a Rákócziak*. In: Comenius és a magyar művelődés (Szerk. Csorba Csaba et al.). Sárospatak, Bibliotheca Comeniana V. 1994, 26–29. old.

⁴ Erről bővebben: Bán Imre: *Comenius és a magyar irodalom*. In: Irodalomtörténet, 4/1950, 103–115. old.

nius „összjavításról” való elképzeléseit is, mivel a társadalmi és gazdasági terveinek a részévé váltak. Szerkezetében a beadvány 140 cikkelyt tartalmaz, amelyek logikusan követik egymást. Ezeknek a megfogalmazása annyira tárgyilagos és egyértelmű, hogy a 21. század embere is megérti.

Az írás fő tárgyköre a nemzet. Sokan azt mondhatnák, hogy a nemzet olyan politikai kategória, amelyet a francia forradalom hozott létre. Tény az, hogy a nyugati felfogás a nemzetet politikai egységként kezeli. A francia forradalom után ezt a felfogást többen finomították, és ha most Comeniusról mint cseh hazafiról szólunk, akkor egy csehországi példával illusztráljuk ennek a nemzetfelfogásnak a lényegét. Bernard Bolzano (1781–1848) a prágai egyetem olasz származású, német nyelven oktató filozófusa volt. Bolzano elutasította az akkoriban népszerű természeti egységként értelmezett nemzetfelfogást. Szerinte a nemzet értelme nem a biológiai, természeti adottságokban rejlik, hanem a jogfosztás elleni védekezésben, az aszociális érzelmek, a társadalmi elnyomás és a kiváltságok elleni harcban. A nemzetet szellemi és erkölcsi közösségnek tekintette, és így pl. feltételezte, hogy Csehországban egységes „politikai” nemzet fog létrejönni, olyan szellemi közösség, amely egymás mellett és közösen két nyelvet fog használni – a csehet és németet. Csaknem ezzel párhuzamosan terjedt el (főleg a német területeken) a másik felfogás, amely a nemzetet kultúrnemzetként értelmezte. Ez a felfogás Johann Gottfried Herder (1744–1803) német filozófus nézetein alapult. Herder a historicista, „organikus” nemzetfelfogásában a földrajzi tényezők és az éghajlati viszonyok hatását hangsúlyozza, hozzáfűzi azonban, hogy az embert emberivé elsősorban a nyelv, a hagyományok, a népi alkotások tették, amelyek összekötik az egyes nemzeteket, és fejlődésük bizonyos fokán nemzeti egységeket alkotnak. Ez a két nemzetfelfogás napjainkban is él, igaz, részleteiben kifinomultabban, alkalmazkodva a mai viszonyokhoz.⁵

Comenius beadványa még a mai módszertan és ismeretelmélet szerint is nagyon jól felépített. A nemzetfogalom tartalmi meghatározásával kezdi, amit aztán egybevet az akkori Magyarország állapotával. **„A nemzet⁶ azon emberek sokasága, akik ugyanazon törzsből származnak, a világnak ugyanazon a helyén (mintegy közös házban, amelyet hazának neveznek) laknak, egy nyelvet beszélnek és ezért a közös szeretet, az összetartás és a közjóra való törekvés fűzik őket össze.”** Bár explicit módon nincs benne a „közösség”, mégis kifejezi mindazt, amit a közösségről a modern szociológia szerint tudunk.⁷ A nemzet mindig is egy eszményi közösség volt, amelynek tagjait a közös célok, közös érdekek, a közös vagy legalább hasonló értékrend és a közösségi tudat kötötték egybe. Comenius meghatározásában mindez kifejeződik a közös szeretetben, az összetartásban és a közjóra való törekvésben. Ezekhez ő hozzákapcsolja a közös származást és a nyelvet, amelyek a kultúrnemzet meghatározói. És ott van a közös terület, amely inkább a politikai nemzetfogalom tartozéka, de zárójelben már ott van a közös területnek az érzelmi töltete: **a közös ház, a haza!**

Összegezve: a nemzetfogalom két említett klasszikusát csaknem százötven évvel megelőzve Comenius tollából egy olyanfajta nemzetmeghatározás fakadt, amely díszre lehetne a mai modern szociológiai tankönyveknek is. Bár inkább a kultúrnemzet jegyeit helyezi előtérbe, mégis egyfajta szimbiózis a kettőnek. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a két említett és lényegükben eltérő nemzetfelfogás (a politikai és a nyelvi-kulturális) sem a múltban, sem a későbbiek során nem fordult élesen egymással szembe, nem zárta ki egymást. Szigorú szembeállításuk hamis és félrevezető lenne, mert valamely ország nemzeti kultúrájának az érvényesülése, „kulturális nacionalizmusa” szükségsze-

⁵ Bővebben erről és a további nemzetfelfogásokról lásd: Csámpai Ottó: *Nemzet és társadalom – Bevezetés az etnoszociológiába*. Heraldika Kiadó, Budapest, 2005, 104–117. old. Lásd ugyancsak Csámpai Ottó: *Nemzet és nemzetudat*. Aracs, 2004/4. sz. 5–18. old.

⁶ Az eredeti latin szöveg így kezdődik: „Gensseu Natio...”. Comenius valószínűleg mind a két fogalom alatt a nemzetet értette. Abban az időben ez a két fogalom, ugyanúgy, mint más nyelvekben, csak etimológiájában különült el, tartalmában nem. A régi magyar nyelvben is a nemzet szót gyakran vonatkoztatták a tágabban értelmezett nép fogalmára. A *natio* és a *gens* olyasvalamit is kifejezett, amit ma a politikai szervezet és az etnikai jelleg egységének mondhatnánk. A *Gentis felicitas* beadvány tartalma ugyanis teljesen ezt bizonyítja.

⁷ A közösségekről ma már klasszikus műnek számít F. Tönnies (1855–1936) német szociológus *Közösség és társadalom* című munkája. Lásd: Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest, 1983

rúen felhasználja az államot és ennek politikáját, ugyanúgy, mint a nemzetpolitika, a „politikai nacionalizmus” szükségszerűen a kulturális identitásra támaszkodik.

Eddig csaknem minden szakember, aki Comenius *Gentis felicitas*ával foglalkozott, kiemelte a boldog nemzet ismérveit, amelyek szerinte a Szentírás, a bölcsek mondásain és az emberiség közmegegyezésén (úgy is mondhatnánk, hogy az emberek józan eszén) alapulnak. Annak ellenére, hogy érthetően megtalálhatók az elemzett munkában, érdemes ezeket külön is felsorolni: I. Népesedés. II. A föld javai. III. Az önmagában való teljesség. IV. Békességes szomszédok. V. Hadviselésben való jártasság. VI. Belső egység. VII. Jó törvények. VIII. A jó előjárók. IX. A legfelsőbb hatalom birtokosainak honi származása. X. A közszabadság. XI. A nép frissessége és serénysége (lelkessedése) minden dologban. XII. Mesterségek és tudományok. XIII. Anyagi gazdagság. XIV. A közbiztonság. XV. Az ifjúság helyes nevelése. XVI. A vallás tisztasága. XVII. Isten jelenlétének rendkívüli jelei. XVIII. A külföldiek csodálata. Azonban hozzáteszi, és ez számunkra is fontos megállapítás, hogy teljes boldogság nem létezik: „A legtöbb nemzet nélküli a boldogságnak már említett legtöbb feltételét.”

Az, amin az ember szeme megakad a *Gentis felicitas* sorainak (de Comenius más írásainak is) olvasásakor, a Magyarországgal kapcsolatos jelző: „kedves Magyarországom”, „kedves magyarok”, „Kedves Nemzet”! Ez több mint a diplomácia nyelvezete. Ez valóban a hazaszeretet kifejezése. Még akkor is, ha második vagy pontosabban átmeneti hazájának tekinti. Ezt használja akkor is, amikor bírálóan ír róla. Ugyanis a beadvány kritikai hangvételi, és az első oldalakon leszögezi, hogy a hibák gyógyításához fel kell kutatni az okokat: „A földkerekség egyik nemzetéről sem lehet semmi olyan dicsőt mondani, amit a legnagyobb mértékben nem szeretnék elmondani Rólad, kedves Magyarországom. Ezt lelkiismeretem (a Szentlélekben) tanúsítja. De fájdalom, hogy nem tehetek szívem szerint! Ám nem elég a bajra figyelmeztetni – ha orvosolni is akarjuk azt. Fel kell kutatnunk az okokat, mert

ezek ismerete nélkül vakmerően vállalkoznánk a betegség gyógyítására – semmi, vagy kétes eredménnyel, sőt gyakran csak növelnők a bajt.”

A *Gentis felicitas* cikkelyei között van néhány, amelyet nem kerülhetünk ki, és a fentebb említett egyértelmű fogalmazás ellenére világosabbá kell tenni a tartalmukat, illetve újraértelmezni a mai (poszt)modern ember számára.

Comeniusnál a nemzet boldogságának egyik fontos ismérve az önmagával való teljesség, amit így értelmez: „idegenekkel nem keveredett”. Ezt a tézist a továbbiakban megmagyarázza, pontosítja és kibontakoztatja: (10.) „...a boldogság feltétele az is, hogy az országot csak bennszülöttek lakják, s ezek ne keveredjenek idegenekkel, abból következik, hogy Isten akkor, amikor népének a jó földet átadta, azt tanácsolta nekik, hogy ne tőrjenek meg ott másokat, és megtiltotta az ilyenekkel való keveredést...” Az egyik további cikkelyében (32.) a magyar nemzet nagyságáról és az ország kiterjedéséről ír. „Senki sem fogja azt mondani, hogy a magyar nemzet nagy nép, ha figyelembe veszi, hogy egyetlen, nem is nagy kiterjedésű és nem is sűrűn lakott ország határai közé van szorítva, s ezt a földet sem maga lakja, hanem földjének jó részét, ha nem a nagyobbak, németek, szlávok, rutének, oláhok és törökök lakják.”

A további (34.) cikkelynél a magyarság származáseméleti vonatkozásaira is ki kell térnünk. A bekezdés latinul így kezdődik: „Non à solo Hunnorum sanguine habitari, multas superesse antiqui incolatûs (gentium Slavicarum) reliquias; multos item irrepisse aliunde, Germanos, Rutenos, Valachos adeoque Turcas, in evidenti est.” Azonban néhány fordító szemérmesen elhallgatja a hunokat mint a magyarok testvérnépét, de mint etnonimát is. Még az első összesített cseh kiadás is így fordítja az idézett bekezdést: „Nyilvánvaló, hogy nem egyetlen magyar vér lakja, hogy vannak itt maradékok a régi benépesítésnek (szláv nemzeteknek) ahogyan sok ember behatolt máshonnan, németek, rutének, oláhok, sőt törökök is.”⁸ A fenti idézetet (az írásában van több hasonló) csak azért emeltük ki, mert manapság heves vitát vált ki a tudományban a hu-

⁸ A cseh fordítás (fordító dr. Jan V. Novák) így hangzik: „Že není obyvaná jedinou krví Maďarskou, že zbývají mnohé ostatky starého osídlení (národů Slovanských) rovněž že mnoho lidí se do ní vplížilo odjinud, Němců, Rusinů, Valachů, ba i Turků, je zřejmé.” Lásd: Komenský, Jan Amos: Štěstí národa. Nakladatelství J. Otty. Praha, 1901, 19. old.

noknak mint testvérnépnek az említése is, akiket ő teljesen azonosít a magyarokkal. Hiszen ő is tudatában volt annak, hogy a nemzeti önérzet és büszkeség egyik fő támpontja az, hogy az adott nép vagy nemzet az eredetét nagy múlttal büszkélkedő, magas fokú kultúrával és civilizációval bíró népekből tudja levezetni (mint esetünkben a szkíták és hunok) – vagy csak elvadult csöcseléknek, barbár betolakodónak mondott etnikumot tudhat maga előtt.

A *Gentis felicitas* magyar fordításából kettőt ismerünk. Az elsővel, amely a 20. század harmincas éveiben jelent meg Pozsonyban, nem akarunk foglalkozni, mivel annak – egy kis iróniával fogalmazva – már a címe sem szerencsés: *A nemzet szerencséje*.⁹ Pedig Comenius előtt legalább háromszáz évvel a magyarokkal kapcsolatban már Dante használta a *boldog* jelzőt, amikor így kiált fel: „Óh, *boldog Magyarország!* csak ne hagyja / magát félre vezetni már.”¹⁰ Comenius hitt abban, hogy a „boldog” jelző és a „boldogság” mint állapot megilleti a magyarságot még akkor is, amikor az testileg és lelkileg szétzilált, szétforgácsolt volt.

Comenius az akkori Magyarország nyelvi-etnikai sokszínűségének következményeit így fogalmazza meg: „...lakosai nem egy, hanem legalábbis ötféle nyelven beszélnek [...] A nemzeteknek, nyelveknek, erkölcsöknek ez a keveredése bizonyos műveletlenséget okoz, vagy olyasmire emlékeztet, és nyilvánvalóan útjában áll a közös boldogságnak.” (34.)

Itt meg kell állnunk egy pillanatra! A magyarság mindig megértő és türelmes volt más kultúrák irányában, hiszen a „hungarus”-tudat különböző etnikumokat integráló tudat is volt. Come-

nus megállapítása mintha szöges ellentétben volna azzal, amit Imre herceg felé intelemként István király szájába adnak. De valójában nincs a kettejük között különbség, ha nem lennének hajlamosak következetesen tartani magunkat a félreértelmezett fordításokhoz. Egyfelől István is az Intelmekben „vendégek és a jövevények” befogadásáról beszél, nem „populus”-ról, nem „gens”-ről. „Szent István [...] kifejezetten a **férfiakra**: a szó többi klasszikus jelentésével is a **katonákra, harcosokra, vitézekre** szűkítette le az idegeneknek [...] szolgálatba állítását...”¹¹ Bár a későbbiekben hozzáteszi: „Nam unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est.” Itt érdemes a „regnum” szót közelebbről is szemügyre venni. Először is a „regnum” szó elsősorban nem országot, hanem királyságot jelent.¹² Ugyanakkor már régebben többen rámutattak arra, hogy a regnum korabeli magyar megfelelője – mint afféle nyelvi zárvány – a király „kíséretét”, „környezetét” is jelentette.¹³ Az Intelmek legújabb fordításai már ezeket a vitákat figyelembe vették, és újraértelmezték az inkriminált mondat alapgondolatát.¹⁴ Sajnos, sokszor éppen a középkori latin irodalom félremagyarázható fordításai is a nemzeti egység fellazítását szolgálták. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy éppen az Aracs egyik régebbi tanulmányában Vekerdí József¹⁵ elemzi behatóan ezeket a félreértelmezéseket. Vekerdí kiemeli: „Bollók fordításában döntő jelentőségű, hogy elsőként szakít az Intelmek néhány alapvető gondolatának félreértelmezésével, mindenekelőtt az »egynyelvű ország gyenge« közmondásossá vált, Szent Istvánnak tulajdonított téveszméjével. [...] és »egy nyelvű királyság« alakban fordítja a kérdéses szövegrészt. A meg-

⁹ Komenský, Jan Amos – Comenius (1936): *A nemzet szerencséje – Gentis felicitas* (Ford. Orbán Gábor). In: Magyar Figyelő, III. évfolyam 1. és 2–4. Pozsony – Bratislava.

¹⁰ Dante Alighieri: *Isteni színjáték* (ford. Babits Mihály) – a Paradicsom 19. énekében. Bár Dante nem latinul írta a színjátékot, hanem az olasz köznyelv toszkán nyelvjárásában, a „beata” jelző egyértelműen a boldogra utal.

¹¹ Szádeczky-Kardoss Irma: *Szent István és az idegenek – Az „idegenek” értelmezése az Árpád-kori jogéletben*. In: Turán (XXVIII.), Új. I. évf. 4. sz., 1988, 14. old.

¹² Rex – király, regina – királyné, regnum – királyság. Lásd Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest, 1884. Az elfogulatlan fordítók az ő szótárát tartják a leghitelesebbnek. A modern szövegfordítások, más összefüggésben is, valamiért félnek alkalmazni a királyság megnevezést, és csaknem következetesen országot használnak.

¹³ Mályusz Elemér: *A középkori magyar nemzetiségi politika*. In: Századok 73. (1939), 257–294., 385–448. old. Az ő elemzéseire építve aztán többen is górcső alá vették az Intelmek fordításait. Lásd pl. a fentebb idézett Szádeczky-Kardoss Irma: *Szent István és az idegenek – Az „idegenek” értelmezése az Árpád-kori jogéletben*. In: Turán (XXVIII.), Új. I. évf. 4. sz., 1988, 13–20. old.

¹⁴ *Szent István király Intelmei és Törvényei*. Fordította: Bollók János (Intelmek) és Kristó Gyula (Törvények). Szent István Társulat, Budapest, 2000 (2. kiadás: 2020)

¹⁵ Lásd Vekerdí József: *Regnum unius linguae (Megjegyzések az Intelmek új fordításához)*. In: Aracs, 2003/3, 19–22. old. A tanulmány később megjelent a *Határok szabdalta közérzet – Antológia az Aracs folyóirat írásából 2001–2004 c. könyvben*. Szerk. Gubás Ágota, Tóthfalvi, 2004, 43–48. old.

gyökeresedett tévedés eloszlátása kedvéért nem ártana külön felhívni rá a figyelmet, hogy itt a királyság szó nem azonos az ország fogalmával, esetleg királyi környezet vagy királyi udvar kifejezést lehetne használni.”

Függetlenül ezektől a lingvisztikai (félre)értelmezésektől, a régmúlt tapasztalatai azt bizonyítják, hogy sokáig nem volt nyoma a nyelvi-kulturális megosztottság feszültségeinek. Ellenkezőleg, kialakult egy olyan hazafias érzület, amely előnyben részesítette a hazához való kötődést az etnikumhoz való kötődéssel szemben. A Szent Korona-eszméből eredő „hungarus”-nemzettudat az ország különböző nyelvű és kultúrájú lakosait a magyar nemzet tagjainak tekintette. Comenius korában, amikor Magyarország három részre szakadt, és az egyes részek az európai hatalmi játszmák eszközeivé váltak, a helyzet ezen a téren is kezdett megváltozni. A szétszaggatott, szétdúlt országban az egyes etnikumok és nyelvi közösségek a három hatalmi központ között őrlődtek, ami természetesen feszültségekhez is vezetett. Nem beszélve arról, hogy a kibontakozó kapitalista forradalom szele a nemzeti öntudatosodás folyamatait is deformálta, ami a későbbi századok során belső bomlasztásokhoz vezetett. Sajnos, ez a korunk utolsó évtizedeiben is folytatódik. A nemzet ma sem hallja a poéta figyelmeztetését: „Mivé lett most? / Koldussá vált felszabadult honában, / züllött idegen eszmék napszámosa! / Megtagadva dicső őseit, / idegen rongyokba öltözve / árulja magát minden utcasarkon / dollárért, frankért, márkáért, / amit idegen gazdái odalöknek neki! / Hát magyar földön már nem maradt magyar / ki ráncba szedné / ezt az ősi portán tobzódó / sokszáz idegent? / Ébredj magyar! / Termőfölded másoknak terem! / Gonosz irányba sodor / ez a megveszekedett új történelem!”¹⁶

Comenius a továbbiakban rámutatott a kedvezőtlen külső tényezőkre is. Egyfelől az erős német nyomás, amelyet a Habsburgok képviseltek, másfelől a török részéről történő kisebb vagy nagyobb zaklatások és betörések. Ezeknek nem tud az ország kellőképpen ellenállni, mint írja, azért sem, mert a Hunyadiak utáni korban „a harcias nép vitézsége gyengülni kezdett” (36. cikkely). Bár azóta némelyest sikerült erről a mélypontról

a nemzetnek magasabbra emelkedni, ugyanúgy, mint annak idején a tudós pedagógus intő megállapítása, korunk költőjének kiáltása sem talál mindenütt visszhangra: „Fiúk, hová tűnt a virtus, hol lakik, / meddig hátrálunk még, a méhfalig?”¹⁷

Élesen bírálja az elharapódzott irigységet, gyűlöletet és ellenségeskedést, amely felemészti a magyarságot, mindenki a maga haszna után megy, és nem fordít figyelmet a közjóra (37.). Mivel a magyaroknak már régen nincsenek hazai királyaik, idegenek uralkodnak rajtuk – ez kicsinyíti a nemzet dicsőségét, és növeli a szolgaság előtti félelmet (40.). Kritikusan szemléli, hogy az emberek elhanyagolják a mesterségek tanulását: a fém-, üveg- és papírgyártást, nyomdász-mesterséget, festőipart, sőt a kovácsmesterséget is. Elhanyagoltak a szántóföldek, az erdők, a kertek és a szőlősök is (43.). Ugyanakkor a drágakövet, aranyat és ezüstöt az idegenek termelik a föld gyomrából (44.).

Comenius az iskolát megreformálni érkezett Sárospatakra. Valószínűleg jól felmérte a helyzetet, mert a beadványban több utalást tesz a neveléssel és művelődéssel kapcsolatban: „...az egész királyság magyarul területe nem találni egy iskolát sem hazai tanítási nyelven [...], amelyben a gyermekeket az olvasásra, a betűvetésre és a jó erkölcsökre tanítanak” (46.). Nem akarunk mélyebben belemenni ebbe a témába, hiszen Comeniust mint pedagógust ismeri a világ, és a magyarul megjelenő szakirodalom is többnyire ezt az oldalát elemzi és értékeli, de valószínűleg volt oka kimondani ezeket a kemény szavakat. Ugyanakkor más irányban is nagyon kritikus volt a meglátása. Az európai hatalmi harcok vallásháborúk is voltak egyben. Comenius pedig egyházi ember, felekezetének, a Testvériségnek utolsó püspöke. Meg tudta különböztetni a valódi istenhitet a vallásossággal álcázott istentelenségtől. Mert ez is dívott az akkori Magyarhonban, beleértve a kálvinista Erdélyt is. Az embereket körülvevő rossz megtette a hatását: „...a vallásnak csak színleg van becsülete, eszméit ajkukon hordozzák, de tanításai szerint csak kevesen élnek.” (47.) Szerinte a vallási élet „inkább a külsőségekben van megreformálva, mint a belső dolgokban, inkább dogmaiban és szertartásaiban,

¹⁶ Wass Albert: *Ébredj magyar!* (1995)

¹⁷ Döbrentei Kornél: *Hová tűnt a vitézség, fiúk?* (2003)

mint a jámborság élő gyakorlatában és ezáltal az igazi fegyelmet hathatósan előmozdító buzgóságában” (67.).

Ezek a megállapítások egy 21. században élő, nemzetben gondolkodó hívő magyar ember számára sértők is lehetnek. Hiszen a Magyarhont mindig is idealizált eszményképként képzelel el, de ne feledjük, a három részre szakadt ország ilyen képpel szolgálhatott annak, aki kívülállóként szemlélte azt. Hozzá kell azonban tenni, hogy még olyan időszakokban is, amikor boldog békeidőket élhettünk volna, Magyarország hasonló bajokban szenvedett. Elég felidézni a 20. század utolsó évtizedeit és a 21. század első tíz évét, és látjuk, hogy a tünetek hasonlóak. Bár ezzel kapcsolatban Comenius jellemzéséhez egy nagyon fontos dolgot szükséges megemlíteni: ő nem idegenként, sőt nem is kívülállóként vizsgálta Magyarországot. Úgy kezelte, mint saját hazáját – saját magára veszi a magyarok bűneit, hibáit: „Vajon más népek félnék-e tőlünk számbeli nagyságunk vagy harci erényeink miatt, megcsodálnak-e bölcsességünkért, vagy tisztelnek-e bennünket az Isten jelenlétének látható jelei miatt? Bizony, egykor félelmetesek voltak a fegyvereink. Amikor a keresztény vallást felvettük, és később, amikor tisztább, reformáltabb alakjában is elfogadtuk, Isten kedves népei közé számítottunk. A barbárság szennyéből kiemelkedők közé soroltak bennünket, amikor először jutott el hozzánk az írástudománnyal való foglalkozás. Most azonban hogyan állunk? Mert harciatlanok, gyengék lettünk, eltaposnak bennünket. A bölcsesség mélyreható tanulmányozását elhanyagoljuk, s ezért mint tudatlanokat és félbarbárokat kinevetnek...” (49.) Néhány komeniológus állítása szerint írásai ösztönzően hatottak Zrínyi Miklós költő és hadvezér műveire is. Nem kívánunk ezzel foglalkozni, csak utalunk rá, hogy amit Comenius a hibáinkról és bűneinkről írt a 17. században, azt Zrínyi tömören a „magyar romlás századának” nevezte. Csak valószínűsíteni lehet, hogy Zrínyi olvasta Comenius iratait, köztük a *Gentis felicitast* is. Bár hozzá kell tenni, hogy Zrínyinek semmi szüksége nem volt Comenius ihletésére.

Volt ő is akkora elme, és ugyanúgy rendelkezett azzal a tényfeltáró képességgel, mint Comenius. Zrínyi is, mint nem egész kétszáz év múlva Széchenyi István, kíméletlenül ostromozta az akkori társadalmi állapotok emberi megnyilvánulásait: „Csufsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig, valahonnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitéségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért, és ezer ilyen vétünkért. Én nem hizelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek, mert a prófétaként: Populemeus, qui te beatum praedicant, ipsi te decipiunt; hanem im megmondom magadnak fogyatkozásaidat...”¹⁸

A beadványból egyértelműen kitűnik, hogy már akkor is gondok voltak a gyermekáldással. A békeidőkben kevés gyerek születik, és azokról sem, akik megszületnek, nincs úgy gondoskodva, hogy életben maradjanak: „Annak, hogy fiaid nagyobb számban nem születnek, az az oka, hogy nem mindenki, akik erre alkalmasak, kötnek házasságot és nemzenek gyerekeket; ennek pedig az oka az, hogy nem eléggé ismeretesek a kenyérkeresés és családfenntartás módjai.” (52.)

Comenius szerint a tudatlanság az oka, hogy olyan termékeny földön, mint Magyarország, anynyi sok éhes, rongyos és szűkölködő ember él. Ha a termőföldet célszerűen művelnék, akkor négyszer több embert is el tudna tartani, és mindenkinek bőséget tudna nyújtani. A tudatlanság az oka a belső viszálynak és gyűlölködésnek, ami aztán oda vezet, hogy a jogérvényesítés nem az igazságot segíti: „...tudatlanságból történik, hogy az igazság olyan gyakran és oly súlyos erőszakot szenved, az ártatlanságot elnyomják, az igazságtalanság uralkodik, a jók félnék és nyögnek, a rosszak tombolnak és ujjonganak.” (59.) Ugyanakkor rámutat arra, hogy a viszálykodásoknak és erőszakosságoknak az igazi oka főleg az idegen földről jött uralkodók, illetve azoknak hazai behódolói.

Comenius kitér az ifjúság nevelésére is, amely szerinte rossz. Az ifjúságot nem a frissességre, fürgeségre és a munkaszeretetre nevelik. „És mi-

¹⁸ Zrínyi Miklós (Zerinvári): *Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum*. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedésének kiadása, 1901, 24–25. old. Zrínyi a latin szövegrészben ugyan fogalmakban eltérően, de tartalmában hasonlóan fogalmaz, mint Comenius beadványának a címe: „*én népem, a kik boldognak hirdetnek, azok megcsalnak téged*” (kiemelés tőlem: Cs. O.).

nél tétlenebb valaki, annál jobban hasonlít a kőhöz vagy a fatuskóhoz, s minél mozgékonyabb, annál hasonlőbb az égi Naphoz, vagy az anyagokhoz, ezek ugyanis állandóan mozgásban vannak...” (63.)

A *Gentis felicitas* olvasásakor megfigyelhető, hogy szerzője gondos felépítéssel válogatta össze a magyarság hibáit, mintegy ok-okozati összefüggés logikus folyamatát. Kendőzés nélkül sorra veszi a bajokat, majd javasolja, miként lehetne őket kiküszöbölni, hogy a nemzet valóban boldog legyen. Mint egyházi méltóság bizakodóan Istenre hivatkozik: „Azonban még nem vesztett el minden, még megvan Istennek irántunk való jósága, csak legyenek, akik tudják és inkább akarják meghallgatni, megfontolni és követni az Isten tanácsát, mintsem önmaguk kárára megvetni (Luk. 7, 30.). Minden betegségünk ellen kéznél az orvosság. Isten kegyelméből!” (71.)

A lakosság szaporítására javasolja a tisztességes házasságkötések számának emelését, főleg a köznép soraiból. Az ország termőföldjét szakszerűen kell megművelni. A nép idővel az ország minden részét be fogja tölteni a maga ivadékaival. Megjegyezzük, hogy a középkori és a kora újkori Magyarország népessége szinte felmérhetetlen. A kutatások/bebecslések mintegy 3–3,5 millió főre teszik az ország lakosságát, melynek 70–80 százaléka lehetett magyar, a többi más nemzetiségű.¹⁹ A 16. és 17. század fordulóján a rendkívül pusztító tizenöt éves háború, a 17. század második felében az Erdélyt s a nyugati-északnyugati részeket sújtó török seregjárások – a végvárok mentén szüntelenül kiújuló harcokkal meg a Habsburg-ellenes küzdelmekkel – nagyban hozzájárultak a népesség számának csökkenéséhez. Nem beszélve a magyar etnikumról, amely a harcokból aktívan kivette a részét, s így nagyobb volt a vesztesége is. Comenius ebben a tekintetben is nagyon előrelátó volt. Nem lehetett a lakosság számát betelepítésekkel növelni. Csak a természetes szaporulat volt célszerű.

Ami aggodalommal tölti el, az a király személye. Egyedül az Isten az, aki elrendeli, hogy „...a királyi pálca visszaszállhasson valakire, aki testvéreink köréből való...” (80.). És a 81. cikkelyben már egyértelműen fogalmaz: „Ha a magyar

népnek ilyen fejedelme lesz, akinek elmondhatja, amit Izrael népe Dávidnak mondott: Íme, mi a te csontodból és testedből valók vagyunk (2Sám 5, 1.), és amint az Isten már előzetesen mondotta: Íme testvéred vagyok (5Móz 17, 15), hogyan remélhetné mintegy testvérétől sérelmeinek könnyítését, szabadságának gyarapítását!” Eljött az idő a Habsburg-ház lecserélésére!²⁰ A bölcS Salamont, aki a hatalom birtokában az élen fog állni a későbbi cikkelyben (126.) már nevéen is nevezi – II. Rákóczi György, és felszólítja őt, hogy vállalja el ezt a küldetést.

Ha a nemzet boldogsága utáni vágyakozásunk komoly, akkor három feltételnek a teljesítése szükséges: I. helyes cél kitűzése, amely nem más, mint a nemzetnek határvonalakkal jól körvonalazott boldogsága, amely minden tekintetben dicsőséges lesz az Istenre, az egyházra és a hazára nézve. II. az eszközök, amelyekkel elérjük a célt: az Isten és mi magunk, akik az Istennel együtt akarunk működni, és más emberek és más eszközök, amelyek segítségét felhasználjuk. III. az eszközök felhasználásának szükséges módja.

Meg kell bízni az Istenben, azonban ezzel együtt minden embernek munkálkodnia kell, mert enélkül a természetben sem érünk el eredményt. Isten azt kívánja, hogy az emberek kölcsönösen segítsék egymást. Saját szorgalmunkat meggondoltan, tisztességesen és kitartóan kell használnunk. Az idegen segítséget megésszerűen használni, hogy abból semmi kár ne keletkezzék, és hogy a segítség a mi érdekeinknek feleljen meg.

A 21. század embere talán megmosolyogja Comeniust, hogy olyan sokszor hivatkozik Istenre, a vallásra, az egyházra. Ez nem csak a középkor utószele. Comenius azzal együtt, hogy mélyen hívő és vallásos ember volt, valószínűleg megértette a vallás társadalmi funkcióit. Még a mai, (poszt)modern kor nemzeteteinek is szüksége van vallásra és azon belül főleg azokra a rituáléokra, amelyeken keresztül az emberek tudatosítják az értékeket, amelyekre a nemzeti összetartozás épül. Minden nemzet viselkedési szabályai, normái valamilyen értékekből következnek. Az adott értékek legnagyobb támaszai pedig az embe-

¹⁹ Kubinyi András: *A középkori magyarság népessége a 15. század végén*. In: *Történelmi Szemle* 38., 1996, 135–161. old.

²⁰ A *Gentis felicitas* írása és kiadása idején még a fiatal IV. Ferdinánd uralkodott a magyar trónon – 1654. július 9-én halt meg.

ri élet végső kérdéseire²¹ adott válaszok. Ma is mindinkább bizonyítottnak látszik, hogy megdőlt az a szekularizációs tézis, miszerint a modern korban csökkenni fog a vallás szerepe. Ez nemcsak a keresztény, hanem minden vallásra vonatkozik, amely útmutatóként szolgálna akármelyik nemzet küldetésének a megfogalmazásához.

Comenius csaknem egész életműve az egyetemességről szól. Ebben az összefüggésben az egyik nemzet boldogságát nem lehet elszakítani a többi nemzet boldogságától. Bár a *Gentis felicitas*ban ez annyira nem követhető nyomon, mégis érezzük a szerző mély vágyát, hogy az ellentéteket és viszályokat az egység felé való törekvéssel lehet áthidalni. És mivel a nemzet a modern elméletek szerint is biológiai sorsközösség, tehát élő emberekből tevődik össze, ezekkel az emberekkel kell foglalkozni. Hiszen ők mind a nemzeti, mind az egyetemes kultúrának a hordozói. Ez volt az egész tudományos és pedagógiai munkásságának a célja. Tudatában volt annak, hogy amíg az egyes emberek nem érnek el bizonyos kulturális és civilizációs szintet, addig a nemzet sem lehet teljesen boldog.

Comenius lelki világába nem tudunk teljesen belelátni, de művei egyértelműen meggyőznek bennünket arról, hogy az „összjavítás” szellemében fokozatosan magasabb szintre kell emelni az egyént, a családot, a nagyobb közösséget, a nemzetet és a nemzetekből összetevődő világot. Ebből a szemszögből *A nemzet boldogsága* nem más, mint egy kis mozaik Comenius művéből, amellyel szeretett volna hozzájárulni a világ megjavításához. Emellett azonban kinyilvánítja benne mély hazaszeretetét, elkötelezettségét a nemzetéért és a magyar nemzetért, amelyből gyökerei táplálkoznak, hiszen élete végén a Szeges nevet részesítette előnyben a világban már elhíresült Komenský – Comeniusszal szemben. A beadványt, amely kritikai szemléletű, úgy kell olvasni, mint egy próbálkozást az akkori Magyarország Habsburgok nélküli megreformálására. Sokat jelentett számára Magyarország gazdasági és kulturális felemelkedése, amelyet szerinte csak a valódi keresztény erkölcsi értékek mentén lehet megvalósítani. Ebből a szemszögből Comenius beadványa napjainkban is időszerű, és minden közszereplő sok tanulságot vonhat le belőle.

²¹ A modern vallásszociológia atyja, a francia Émile Durkheim (1858–1917) szerint ezek azok a kérdések, amelyekre csak a vallás tud megfelelően válaszolni – honnan jövünk, miért vagyunk, mi az ember életének értelme, miért van annyi szenvedés, mi lesz a halál után?

Gedai Csaba (Budapest)
Madonna